

վերջին պատելսազմում ընկած քաջ զինուոր-
ների համար։ Եկեղեցում հաւաքվեցաւ բոլոր
հայ հասարակութիւնը, տրկիմները նոյնպէս
մասնակցեցին այս ազգասիրական հանգիսին.
Նրանց մէջ նկատելի էին իշխանուհիք, կոմ-
սուհիներ և հայոց բարձր դասի կանայք
սգաւորի շորերով։ Մարդկերանց մէջ մենք
նկատեցինք շատ ռուսներ և օտարազգիներ,
որոնց զրաւում էր հանգիսը։ Եւ իսկապէս
հայկական պաշտամունքը շատ հեռաքքիր
է, դուք այսուեղ կը տենիք.ք քրիստոնէական
նախկին եկեղեցին։ Զգեստաւորութիւնը, եր-
գեցողութիւնը, պատարագի արարողութիւնը
—բոլոր մոտորապէս փոխազբում էն ձեզ
դեպի առաքեալների ժամանակը, երբ հաս-
տառված էր հայկական եկեղեցին, որը ճըշ-
գութեամբ պահպանել է հին ծէսերը և առա-
քելական աւանդութիւնները, ոչ մի փոփո-
խութեան չենթարկելով նրանց։

«Պատարագը մատուցմանում էր բարձր սրբ-
բազան Խորին Նարեկ ալքեմիակոպոսը, որը
յայտնի է հայոց հոգևորականութեան որպէս
ամենալաւ ատենաբաններից մէկն Նա խորը,
զգալի քարոզով դարձաւ դէպի ներկայ եղող-
ները և ինքն որպէս Թիւբքիայի հայերի պատ-
դամաւոր, թիւրքաց հայերի կողմից մեծ
շնորհակալութիւն յայտնելով նորին Մեծու-
թեան Թագաւոր Կայսրին, որը բարեհաջեց
Ճշմարիտ քրիստոնէական հովանաւորութիւն
տարածել այս ապկի վրա, որ այսօտեն շատ,
մօտ հինգ դար չարչարվել է անհաւատների
բարբարոսական լծի տակ, նա գովեց նորին
Բարձրութիւն մեծ իշխան Միքայէլ Նիկոլայե-
վիչի քաջագործութիւնները, որը Կովկասեան
քաջ զօրքը դէպի յաղթութիւնները տարաւ
Ռուսաստանի սահմանների վրա: Նա ցոյց տուեց
այն քաջ զինուորների բարձր ծառայութիւն-
ները, որոնք կռւում էին ամենասրբազան գա-
ղափարի համար — ժողովրդի ազատութեան
գաղափարի համար, նա շփոթված աւելաց-
րեց, որ մեր արտասուցները ողբում են այն
քաջապիրած զինուորների լիշտակը, որոնք
իրանց արիւնով թաց արին հայաստանի սր-
բազան գաշտերը, որ մեր պրտերը նրանց
անունները կը պահպանեն կրօնական երախ-
տագիտութեամբ, որ մեր շրժունքները խորը
զգացնոնք են արտասանում նրանց: «Ի՞ու
առանձնապէս, քաջ գեներալներ, բացական
չեց ատենաբանը — Նեկոյնիկով և Յովհաննէ-

կատար համելու համար, մեզ հարկաւոր կը լինէր կովկասեան կառավարութեան օժանդակութիւնը, նահանգապետների գորա վրա ուղղաւուանձին ուշադրութիւնը, ժողովրդի համակրածիւնը և այլն և այլն, որոնց վրա ի հարկէ, յուդնելու չէ։ Մեր գործը ինքնն ըստ ինքեան ստանում է ազգային «ւղղութիւն»՝ «ազգային» այսինքն հայկական և երանի թէ այդպէս էլ լինէր մենք մի քան չը տեսանք որ թիֆլոսում հիմն վէր, և մի և նոյն ժամանակ կովկասի միս քաղաքներում ու գիւղերումն էլ նորան հետեւին թիֆլափ հիմնարկութիւնները հիմնված չը լինելով ազգային սկզբունքների վրա, այնպէս է մնում են հէնց թիֆլասում, նոքա կարծես կեանք ամեն, երն չունեն։ Ինչպէս կամփը, բայց այս փաստ է, նոքա երբէք ժողովրդական չեն դառնում։ Վեցրէք թիֆլիսի զանազան հիմնարկութիւնները և տեսնէք թէ արդիօք ունեն նոքա որ և իցէ ազգեցութիւն կավկասեան ընդհանուր կեանքի վրա, հազարից հազիւ թէ մէկը գիտենայ, որ թիֆլասում երածշտական ընկերութիւննունով մի հիմնարկութիւն կայ, հազարից մէկը որ գիտենայ թէ թիֆլասում «գիւղատնտեսակարներներութիւն» կայ, ինչ և իցէ շատերին պիտի յայտնի լինի, որ թիֆլասում կենդանիների վրա հսկողութեան ընկերութիւն կայ, և այն դորա ժողովրդականութեան տարածողը մանաւանդ չնեկոտորելու գերն էր, բայց «վ գիտէ, քանի հազարներից մէկը գիտէ, որ նոյն քաղաքում արդէ երկու տարի կեանք ունեցող սատարիստիկակարգիւրո կայ։ *) Խակ որ զարմանալի է բայց այ

*) Յանկալի կր մէնէր, որ Թիֆլիս քաղաքը մառանձի ուշագրավիսն զարձնէր այդ հիմնարկութեան վրա. զառա ճապէն երկու տարու

Լորիս. Մէլիքօվ, ձեր յիշատակը յաւիտեան սրբազնն կը մնայ մեղ համար: Ձեր երիտասարդ գլուխները, պասկված փառաւոր յաղը թութիւնների պսակով, տարաժամ հանդչում են, աւաղ, Հայաստանի դաշտերի վրա, որի համար երեւակայում էիք նրա թշնամիների նեղեց լծի տակից ազատութիւն ձեռք բերել: Ձեր թափած արիւնը վըսէթինդրութիւն կը պահանջէ Ամենաբարձրեալի գահի առաջ և ձեր հայրենիքը կիմանայ յաւիտեան երախտագիտ լինել ձեզ: մոցնելով ձեր փառաւոր անունները իր մարտիրոսների թւում, որովհետեւ դուք զոհեցիք նրան ձեր ապագան և ձեր կեանքը, որ այնպէս թանկագին էին ձեր հայրենիքի համար: Ձեր շնորհները ծաղկիներով կը ափուն ձեր հայրենակիցները և թաց կանեն իրանց արտասուբներով: Մանաւանդ խորը տպաւորութիւն գործեցին սրբազնն ատենաբանի հետևեալ խօսքում մասնաւութեան մեջ եւսպասար մնայ ակար:

է քերը, ալլզալով մեր կորուսոր, մենք պետք է
այնու ամենայինիւ միսիթարենք մեզ նրանով,
ինչ որ մեզ մնաց; Այո, շնորհիւ նորին Մե-
ծութեան բարձր հովանաւորութեան, նորին
Բարձրութիւն Մեծ Խշան Սիքոյէլ Նիկօ-
լայիկլէք բարեհաճութեան և երեելի զնուո-
րական մինիստր Միլիտինի բարեյօժարու-
թեամբ, Հայաստանը բաղդ ունեցաւ հանգէս
բերել ներկայ պատերազմում, ամբողջ աշխարհի
առաջ, իր պատերազմական հանձարը: Լազա-
րեվ, Տէր-Դաւկասօվ և Քիմազօվ նշանաւոր
գեներալները, իրանց քուջութեամբ ապացու-
ցեցին, որ Մադաթօվները, Արդութինսկիները,
Բէհրութօվները, իրանց արժանաւոր յաջորդ-
ներն ունեն կայսերական զօրքում, որոնցից
մէկին բաւական էր որ փառաւոր և նշանաւոր յաղթութիւններ աներ թշնամու վրա:
Եւ գուշք, մեծ զօրավար, որ այսօր եկել էք
այստեղ մեզ հետ միասին ալօթելու այն քա-
ջերի համար, որոնց դուք այնպէս փառա-
ւոր կերպով առաջնորդում էիք, դուք որ այ-
սօր խառնում էք ձեր արտասունըները մերերի
հետ ձեր զէնքով ընկերների համար, որոնք
այնպէս փառաւոր կատարում էին իրանց
պարտաւորութիւնները ձեր օրինակի և ձեր
հանձարի շնորհիւ, օրհնեալ լինիք: Յաղթող
Դարսի, առաջնորդ յաղթական գունդերի,
դուք որ բոլոր աշխարհը զարմացրիք, ար-
ժանացաք ձեր գերազանց քաջութեան հա-
մար, որ առանա նշանաւոր մասնաւոր թեամա-

ևսկային հիմնարկութիւնները, կը տեսնենք որ նոքա աւելի հանրածանօթ և ազդող են. բաւական է յիշել այստեղ բարովի «Մարդասիրական Ընկերութիւնը», թիֆիսի և Երևանի ընկերութիւնները հայ գաղթականներին օգնելու համար. Նոյնը կը ցանկանանք որ Կովկասի միւս քաղաքներում հայերի ձեռքով հիմնվեին ստատիստիկական բիւրօններ և խրաքանչյուր ամիս իրանց քաղաքնիւթերը հրատարակեին լրագիրներում: *) Թողքիւրօն բառը ոչ որի չը սարսափեցնէ, բիւրօն տեղ վեցցրէք «կօնտօր» բառը, հենց այդ էլ թողքը, խօսքը դորահումը չէ, այլ խօսքը գործի իրագործելուն է և ահա ինչ պէտք է իրագործել. (Հազար ու մէկ հարցերից առաջի անգամվայ համար մենք - առաջարկում ենք միմիայն հետեւեալ սկզբնական նախագիտեելի հարցերը). 1) ձեր գիւղի կամ քաղաքի ազգաբնակութեան թիւը (իսկական թիւը, օրինակ 7567, և ոչ թէ 7000 կամ 7500). 2) սեռը (արական և իգական). 3) որքան պսակված զոյզեր 4) ազգութիւնը (այսքան հայ, այսքան թուրք և այլն). 5) որքան ծնունդ (ազգութիւնը որոշել). 6) որքան մահ, 7) որքան պսակ (ազգերը նմանապէտ որոշել). Առաջի անգամ թող այդ հարցերն է բաւական լինեն, բայց ընթերցողը չը կարծէ թէ կարելի է այդ հարցերից մէկը անտես առաջ:

առաջին անգամ մի տիկինը ներքին Ագուլիսի
համար. միայն թէ բնակիչների թիւ-ը փոքր ինչ
անորոշ էր:

պանութեան համար, որը այսպէս բարձր գուառաւորեց քրիստոնեաների Աղասովզի մեծահոգութիւնը, որը իր ժամանակին կը պատկեց յոյսերը, ապավով թիւ բբաց Հայաստանին ցանկացած աղասութիւնը:»
«Այս իսոսքերից յետոյ նորին բարձր սրբազնութիւնը օրհնեց բոլոր օգոստավիտու գերդաստանը: Յետոյ մաղթանք կատարվեցաւ, որի ժամանակ արքեպիսկոպոսը հոգեւորականութեան հետ միասին և բոլոր ներկայ եղողները ծունդ գրեցին Ամենաբարձրեալի տուած, որը անկանած կը կատարի, միշտ երախտագէտ և հաւատարիմ ժողովագի պատից բղիսած աղօթքը:»

ՍԻ ՆՈՐ ԳՐԱԲԻ ՄԱՍԻՆ
Օրերուամ դուրս կը գայ մամուլի տակից
աղ. Խառակօվակու հեղինակութիւնը ռուսաց
լեզուով «Կովկասի կիմատոջգիայի խնդիրը
վերնագրալ որ կը ծախսի յօդուա Կովկա-
սեան Ալպեան կլուբի հիմնական գրամկլսիք
Այդ հեղինակութիւնը հինգ բաժիններից է
բաղկացած։ Առաջին երեք բաժինները վե-
րաբերում են Կովկասի զանազան մասերի կի-
մայի ընդհանութ տեսութեանը, Կովկասի կի-
ման համեմատված է հարաւարեամտեան նւ-
րօպայի և հարաւային Ասիայի կիմանների
հետ Կառ հետոն նոնիս են պահ կիմանու-

նել. ստատիստագէտի համար հարկաւոր է, որ
այդ թւերը միասին առած մի ամբողջ կազմեն,
կտոր-կտոր թւերը, միտք չունեն և իրանց ար-
ժողութեամբ համարեա թէ զրօին են հաւասար.
այդ մեր առաջարիստ հարցերից շատ շատ կա-
րելի է միայն ազգութեան որոշումը դէն թող-
նել. բայց որովհետեւ մեր առաջարկութիւնը
ունէ նաև ազգային միտք, ուրեմն ազգերի սրո-
ւութեամբ է.

Բայց ով պիտի իրավործէ այդ գործը: Այդ
հարցը կարելի է զանազան տեսակ բմբանել.
որովհետեւ մենք կենտրօնական բիւրօներ գեռ
չունենք, ուստի ամենայարմար կը լինէր՝ յար-
մարվիլ տեղական պահանջներին: Եթէ դիցուք
մի գիւղի բնակիչները մեծամասնութեամբ հա-
յեր են և այն տեղ մելլիքը հայ է (ի հարկէ
եթէ նա հասկացող մարդ է) և նախապաշար-
մունքներից աղատ է, այդ մելլիքը (գիւղա-
պետը) ամենայարմար մարդ կարող է լինել
այդ պաշտօնի համար, որովհետեւ գիւղի հանգա-
մանքները նրան ամենից լաւ են յայտնի: Եթէ
ինքը անձամբ և իր անունով չէ կարող հրատա-
րակել լրագիրներում և հեշտութեամբ կարող է
մի որ և է թղթակցի յայտնել այդ տեղեկաւթիւն-
ները: Եթէ գիւղապետը այդքան հասկացող չէ,
և կամ նա թուրք է, որին գուցէ գոււար լինի
համոզել, այդ տեղեկաւթիւնները կարող է հա-
ւաքել մի հասկացող հայ, որը մշտական այդ
գիւղումն է լինում և որի համար այդ մի գոււար-
ճալի զբաղմոնք կարող է լինել Քաղաքներում
առաջ են գալիս մի և նոյն յարաբերութիւնները
և այստեղ էլ, որպէս և գիւղերում հանգամանքնե-
րին պիտի նայել, թէպէտ և գործը այստեղ ա-
ւելի բաղադրած է, քան թէ գիւղերում:

գիւայի համար առհասարակ, հաստատված է
Այս որբան նշանաւոր է ձիւնային գծի բարձ-
ութեան և սառնամնիքների վերջաւորու-
թիւնների իմանալը կլիմայի որոշելու համար
յայտնած է այն միտքը, որ այնպիսի դէպ-
ում օգերեւութաբանական կայարանները
նիշագիւն են: Զորբրորդ բաժնի մէջ հեղե-
ակը քննում է կլիմայի ազդեցութիւնը բոյ-
երի, կենդանիների և մարդու վրա, այն
արրերը, որոնց ասալիս են օգերեւութաբանա-
ան կայարանները երկրի կլիման որոշելու-
ամար, այդ տարրերի ազդեցութիւնը մարդու-
նանքի վրա և այն օդուաղը, որ ծագում է
ցդ տարրերի հետ ծանօթ լինելուց: Այս
հետաքրիեր բաժնի մէջ ալ Ստատկօվսկիի
սահատում է, որ Կովկասնան սարերի օգր-
ուելի առողջարար է, քան թէ արեւմտեան
ւրօպայի սարերինը և որ այն հիւանդները,
որոնք գնում են արեւմտեան Եւրօպա սարերի
գով բժիշկեյու համար, պէտք է նախա-

ասէին Կովկասը Նւրօպայից Հին-
ելորդ բաժնում հեղինակը քննում է Կով-
ասի ամենաանառողջ մասը, որը հեղե-
ակի կարծիքով մեծ ապագայ ունի: Այդ
նաը հետևեան է. Ծիօնի և Գվիթիլա գե-
ոերի տափարակները, Սուխում, Դուբանի
երքին մասը, Ղզլար, Մուզանի հարթու-
թիւնը, Լենկօրան և Դիլիամ: Այդ բաժի-
ինը պ. Ստատկօվսկին այսպէս է վերնագ-
ել. առեղեր, որոնցից պէտք է փախչ այն-
պիսի մտրդը, որ միջոցներ ունի ապրել ինչ-
ուղիղ իրան դուրեկան է, որ չէ կամենում
աշխատել և որոնց պէտք է որոնէ եռան-
դոտ աշխատանքի մարդը: Պ. Ստատկօվսկի
ոյն եղանակոցոթեան է հասնում, որ Կով-
ասեան ալպեան կլուրի հիմնելը անհրա-
թեշտ է:

Կովկասեան ալպեան կլուբի մասին մի ու-
ժշ անգամ կը խօսենք, այժմ՝ մեր ընթեր-
ողների ու շատրութիւնը դարձնում էնք մի
ատ հետաքրքիր հանգամնքի վրա, որ մեր
հայրենի Արարատին է վերաբերում: Արա-
տառը պ. Ստատկօվսկու հեղինակութեան
մէջ շատ նշանաւոր գեր է խաղաւմ: Պ. Ար-
տառի կօվսկին Արարատը շըջապատապ երկիր-
ուերի կիման համեմատում է այն երկիրների
լինմայի հետ, որոնք շըջապատում են Կով-
կասեան, Եւրոպայի և Ասիայի սարերը: Պ.
Ստատկօվսկի հաշուեց, որ Արարատի վրա

այդ ժողովրդի ըսկանառու առաւատական բութիւնն է դէպի այն անձինքը, որոնք ազգային կեանքը հետափուզում են ու հրապարակ բերում այց այդ կրիմն անհասկացողաթենից է առաջա նում: Մենք գիտենք, որ չատ անգամ, այս բոլոր հայաբնակի գիւղերում ու քաղաքներում, երբ մէկն համարձակվում էր մի յօդուած գրել հասարա կական կեանքից, նրա վրա նայում էին, որպէս մի լուսեսի վրա. մի քանի տեղերում ի հարկէ արգէն հասկացած կը լինեն, որ լուրեր հաղոր դելը լրտեսութիւն չէ, այլ անհրաժեշտութիւն է: Նոյնը կը պատահէ նաև ստատիստիկական լուրերի հետ, որոնց դէմ ժողովորդը մանաւան նախապաշտված է. *) լրագիրների պաշտօնն է հասկացնել ժողովրդին գործի խսկական էու թիւնը և ազատել նրան այդ նահագետական նախապաշտմանքներից: Ով այս տղթերը կար դում է, նրան կարող ենք հաւատացնել, որ ստա տիստիկական լուրերը աէրութեան հետ գոր դունեն. նրանց ամբողջ օգուտը մնում է ազ գին, Ըսթերցողը կարող է դորանում լը ակատա համբուլուծ մենեւ:

Ասողված լիրակ՝
Վերջացնելով մեր յօդուածը, մենք մեզ շողո
քրթում ենք այն յօյսով, որ հայերից շատ շա
տերը կընդունեն մեր խօսքերը ջերմ պրտով
Կաշմատեն այդ մեր յօյսը իրագործել որքան
և առանձին մօտիկ առասաւում:

^{*)} Դարանում ես փարձով համոզվեցի, երբ ե
1876 թ. իրքի գիտավլյատ, իմ ընկերների հետ
միասին, շրջում էի Թիֆլիսի ծակ ու ծուկեր
մեղ յանձնած ստատիստիկական թերթերով.
Չատ էլ բնական է ...որտեղից են հասկանու
նունք. թէ ինչ է ստատիստիկան:

1876 թ. իրակ գիտազուտ, իմ ընկերների հետ
միասին, վրամ էի Թիֆլիսի ծակ ու ծովեր
մեղ յանձնած ստատիստիկական թերթերով.
շատ էր բնական է...որտեղից են ճառվանու-
նանք. թէ ինչ է ստատիստիկան:

